

จิตรกรรมฝาผนังเป็นผลงานทางวัฒนธรรม ในบริบทของสังคมไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 โดยเฉพาะในบริเวณที่เป็นศูนย์กลางการปกครองของราชอาณาจักรสยาม คือบริเวณที่เป็นกรุงเทพฯ และปริมณฑลในปัจจุบัน เนื้อเรื่องของจิตรกรรมนั้นเป็นการแสดงเรื่องราวในพุทธศาสนา คือเล่าถึงพุทธประวัติ และประวัติชีวิตของพระโพธิสัตว์ 10 องค์ในชาติก่อนที่จะจุติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ งานชิ้นนี้ได้ศึกษารูปแบบของจิตรกรรมโดยละเอียด เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า เนื้อเรื่องทางศาสนาหลักๆ เหล่านี้ ได้ถูกนำเสนอโดยการกลั่นกรองผ่านจิตรกรรม ซึ่งเป็นสื่อที่มีลักษณะทางรูปแบบเฉพาะเจาะจงบางอย่าง และลักษณะทางรูปแบบนี้ได้ทำให้เกิดเนื้อหา หรือความหมายอีกชนิดหนึ่งขึ้น ความหมายส่วนนี้เป็นการแสดงถึงระเบียบของความสัมพันธ์ทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งเน้นการจัดลำดับชั้นทางสังคมของกลุ่มคนในสังคม ให้มีความแตกต่างและไม่เท่าเทียมกัน

การวาดรูปบนฝาผนังพระอุโบสถ เป็นงานขนาดใหญ่ที่ต้องการใช้ทรัพยากรจำนวนมากในการสร้างงานจิตรกรรมเป็นส่วนหนึ่งของการสร้าง หรือปฏิสังขรณ์วัด อันเป็นงานที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ของคนสองกลุ่มหลักๆ ในสังคม กลุ่มหนึ่งคือสมาชิกของชนชั้นสูง โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง คนเหล่านี้เป็นผู้ที่ควบคุมทรัพยากรทั้งที่เป็นทรัพย์สิน และแรงงานในสังคม ทรัพยากรเหล่านี้เอื้ออำนวยให้คนเหล่านี้สามารถทำหน้าที่เป็นผู้อุปถัมภ์การสร้างและซ่อมแซมวัด กิจกรรมในการเป็นผู้อุปถัมภ์ศาสนา เป็นเวทีในการสร้างและประกาศเกียรติยศของชนชั้นสูงในสังคม ทั้งนี้มิได้หมายความว่าชนชั้นสูงเท่านั้นที่มีสิทธิในการสร้างวัดและก่อให้เกิดการเขียนรูปจิตรกรรม หากแต่ฐานะของคนเหล่านี้เอื้ออำนวยที่จะเล่นบทบาทนี้ได้สูงกว่ากลุ่มอื่น และเราพบว่าวัดที่มีรูปเขียนที่เป็นตัวอย่างการศึกษานั้น ส่วนใหญ่มีพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางเป็นผู้อุปถัมภ์การสร้าง

คนอีกกลุ่มหนึ่งที่เป็นผู้สร้างผลงานโดยตรงคือช่างเขียน เท่าที่ข้อมูลที่มีอยู่อย่างไม่สมบูรณ์นักบอกเราได้นั้น น่าจะกล่าวได้ว่า มีช่างกลุ่มใหญ่สองกลุ่ม คือช่างที่อยู่ในฐานะของพระภิกษุ และช่างที่เป็นคนในควบคุมของรัฐโดยตรง คือช่างที่มียศ ตำแหน่งในระบวรราชการ หรือที่มีฐานะเป็นไพร่ของหลวงและของมูลนายอื่นๆ การทำงานของช่างสองกลุ่มนี้เป็นการออกแรงทำงานตามหน้าที่ที่กำหนดไว้ตามกฎหมาย เช่นเดียวกับการทำงานสาธารณูปโภคอื่นๆ เช่นการขุดคลอง การก่อสร้าง เพียงแต่งานช่างเป็นงานที่อาศัยความชำนาญสูงกว่างานที่ใช้แรงอื่น ๆ และดูจะเป็นงานที่ได้รับการตอบแทนเป็นพิเศษในรูปของเงิน การเลี้ยงอาหาร หรือ เครื่องใช้ต่างๆ ในกรณีของพระสงฆ์ การใช้ช่างที่อยู่นอกระบบการควบคุมแรงงานนั้น

คือการว่าจ้างช่างชาวจีน ซึ่งมีหลักฐานการใช้ช่างกลุ่มนี้มากในสมัยรัชกาลที่สาม แต่ถึงแม้จะมีการว่าจ้างในรูปแบบต่างๆ กระบวนการทำงานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ก็ยังมีลักษณะของการที่ช่างทำงานในฐานะที่เป็นสมาชิกขององค์กรทางสังคม และเป็นสมาชิกที่มีพันธะทางกฎหมายที่จะต้องให้แรงงานแก่รัฐ ช่างเขียนจึงมิได้ทำงานในฐานะบุคคลอิสระ นอกจากนั้นขั้นตอนของการทำงานเขียนรูปบนฝาผนัง ยังเป็นงานที่ต้องทำร่วมกันหลายคน มีกระบวนการในการควบคุมผลงานโดยแม่กองหรือผู้ควบคุมงานในระดับต่างๆ อยู่ไม่น้อย รวมทั้งจารีตในการฝึกฝนช่าง การนับถือยาเกรงครู ยังเป็นกลไกที่ทำให้ผลงานของช่างมีลักษณะเป็นสมบัติส่วนรวม มิใช่สมบัติส่วนบุคคล ช่างแต่ละคนมิได้อยู่ในฐานะหรือมีความสำคัญว่าตนเองเป็นเจ้าของผลงานเฉพาะส่วน งานจิตรกรรมของช่างจึงเป็นงานที่มุ่งที่จะสื่อเนื้อหาที่เป็นโลกทัศน์ส่วนรวม มิใช่เนื้อหาที่เป็นความคิดความรู้สึกของช่างคนใดคนหนึ่ง โลกทัศน์ร่วมนี้ไม่จำเป็นจะต้องเป็นโลกทัศน์ที่คนทุกกลุ่มในอาณาจักรสยามมีส่วนร่วม หรือเหมือนกัน แต่เป็นวิธีการมองโลกอธิบายความเป็นไปของโลก และนิยามความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ชนิดหนึ่งที่เสนอโดยชนชั้นสูงในสังคม

เมื่อจิตรกรรมกล่าวถึงโลกทัศน์ร่วมของชนชั้นสูงนี้ เราไม่อาจกล่าวได้ว่าจิตรกรรมกล่าวถึงชนชั้นสูงของสยามโดยตรง เพราะเนื้อหาโดยตรงของเรื่องนั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับวาระกรรมทางพุทธศาสนา มิได้เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ เจ้านาย หรือขุนนางไทย หากแต่เมื่อเรื่องเหล่านี้ถูกกรองผ่านจิตรกรรมซึ่งเป็นสื่อที่เป็นตัวกลางในการทำให้ปรากฏออกมาเป็นรูป ระเบียบภายในบางอย่างของจิตรกรรมได้ทำให้สารทางวัฒนธรรมปรากฏขึ้น

เราอาจจะกล่าวถึงระเบียบภายในของจิตรกรรมได้ในอย่างน้อยสองระดับ ระดับแรกเป็นการจัดองค์ประกอบของโลกสมมุติที่ใช้ในการเล่าเรื่องพุทธประวัติ และทศชาติ เรื่องราวเหล่านี้เมื่อปรากฏบนรูปซึ่งเป็นพื้นที่สองมิติ เรื่องราวจะได้รับการจัดแบ่งออกเป็นกลุ่มรูปเป็นกลุ่มๆ แต่ละกลุ่มเป็นเหตุการณ์บางตอนของเรื่อง รูปจึงสามารถเล่าเรื่องด้วยการใช้กลุ่มรูปหลักเหล่านี้เป็นแกนในการเชื่อมโยงเรื่องทั้งเรื่อง นอกจากนั้นกลุ่มรูปยังเป็นตัวแทนของเรื่องแต่ละเรื่องได้ด้วย เนื่องจากกลุ่มรูปเหล่านี้จะมีรูปแบบคงที่ไม่เปลี่ยนแปลงมากนักในบรรดาวัดต่างๆ ที่เขียนเรื่องเดียวกัน ในหลายๆ กรณีการเห็นรูปเพียงกลุ่มเดียวก็สามารถทำให้บอกได้ว่าเป็นเรื่องใด ดังที่เราจะเห็นได้ชัดเจนจากตัวอย่างของเรื่องทศชาติว่า หากเห็นรูปยกรถก็จะอ่านได้ทันทีว่าเป็นเรื่องเทมีย์ เห็นรูปแผลงศรก็จะอ่านได้ว่าเป็นเรื่องสุวรรณสาม หรือรูปกองไฟว่าเป็นเรื่องจันทกุมาร เป็นต้น

เมื่อพิจารณาโดยละเอียดลงไปก็จะเป็นที่เห็นว่า กลุ่มรูปหลักนี้จะประกอบด้วยตัวสำคัญชุดหนึ่ง คือตัวนาฏลักษณะซึ่งมีลักษณะพิเศษบางอย่าง ตัวเหล่านี้วาดด้วยไวยากรณ์ของลาย ซึ่งเน้นการที่เส้นส่วนต่างๆ ของรูปทรงมีความสัมพันธ์ที่รับกันอย่างลงตัวพอดี ดังนั้นถึงแม้ว่าตัวเหล่านี้จะมีรูปทรงเป็นคน แต่

ก็มีได้มุงที่จะวาดหรือเสนอคนตามทีลักษณะทางกายวิภาค หากแต่เป็นคนสมมุติประเภทหนึ่งที่มีความงามตามแบบของการเขียนลาย รวมทั้งมีการปิดทองประดับประดาส่วนที่เป็นลายละเอียด ซึ่งก็เป็นลายที่ใช้ประดับทั่วไป นอกจากนั้นตัวนาฏลักษณะเป็นตัวที่มีตำแหน่งอยู่ตรงศูนย์กลางของรูป และมีความสัมพันธ์กับส่วนประกอบเช่น อาคาร ในลักษณะที่เป็นลายเช่นกัน ดังนั้นความสัมพันธ์ของพื้นที่ที่ห้อมล้อมตัวนาฏลักษณะอยู่ จึงมิได้กำหนดด้วยพื้นที่ในเชิงกายภาพ แต่เป็นพื้นที่ของลาย เราจึงพบคน ปราสาท ต้นไม้ ที่อาจจะดูแบน ผิดสัดส่วนตามธรรมชาติ มีรูปทรงประหลาดที่ไม่อาจเห็นได้จริง แต่เมื่อพิจารณาตามไวยากรณ์ของลายแล้ว ก็จะสามารถเข้าใจรูปทรงเหล่านั้นได้

พื้นที่ที่เป็นตัวนาฏลักษณะ และบริเวณที่มีความสัมพันธ์กันในเชิงลายนี้ จะเป็นพื้นที่ของรูปส่วนที่จัดสรรให้แสดงถึงมหาบุรุษ คือเจ้าชายสิทธัตถะ พระพุทธเจ้า และพระโพธิสัตว์ ส่วนพื้นที่ที่แสดงตัวละครอื่นๆ ซึ่งเป็นตัวประกอบตามท้องเรื่องนั้น มีลักษณะของความเป็นลายน้อยลงแต่ก็มีได้หมดไปเสียทีเดียว แต่ยิ่งห่างจากบริเวณศูนย์กลางเท่าใด กฎเกณฑ์ของการวาดให้เหมือนกับลายก็ยิ่งผ่อนคลายนลง การวาดในแต่ละครั้งไม่จำเป็นต้องยึดองค์ประกอบเดิม สามารถเปลี่ยนแปลงไปได้เรื่อยๆ นอกจากองค์ประกอบจะไม่คงที่แล้ว การวาดรูปทรงของคนจะใส่ลักษณะทางเพศ อายุ น้ำหนัก ตลอดจนความรู้สึกบางอย่าง เข้าไปอย่างเห็นได้ ในขณะที่รูปนาฏลักษณะจะไม่ปรากฏสัญลักษณ์เลย

ดังนั้นในระดับของการจัดองค์ประกอบในโลกสมมุตินี้ กลุ่มรูปนาฏลักษณะถูกสมมุติให้เป็นแม่แบบของการมีชีวิตอยู่อย่างได้รับการขัดเกลา ประดับ แต่ง ของคนบางกลุ่มที่มีตำแหน่งอยู่ศูนย์กลางของพื้นที่ ส่วนคนที่อยู่ห่างจากบริเวณศูนย์กลางจะมีคุณสมบัตินี้ลดหลั่นลงไป

ในระดับที่สองเป็นการพิจารณาถึงคุณลักษณะของความเป็นลาย ซึ่งเป็นระเบียบทางจิตรกรรมที่ทำหน้าที่เป็นมาตรการในการจัดพื้นที่ในรูป และส่งผลต่อการแบ่งประเภทของคน โดยทั่วไป ลายเป็นเส้นที่ถูกบังคับให้อยู่ในกรอบบางอย่างที่มีความสม่ำเสมอ เราจะเรียกกฎ หรือระเบียบนี้ว่าเป็นภาษา หรือไวยากรณ์ของลาย ลักษณะเฉพาะของลายไทยคือการใช้เส้นคดกริชเป็นกรอบหลักในการเขียนเส้นแทบจะทุกเส้น และเมื่อนำเส้นมาประกอบกันเป็นลาย เส้นเหล่านี้จะต้องมีความสัมพันธ์ที่ทั้งรับและลัดกัน แต่ทั้งหมดจะอยู่ในกรอบรวมของความเป็นเส้นคดกริช ถึงแม้ว่ากรอบนี้อาจจะไม่เขียนออกมาให้เห็นตรงๆ ความสัมพันธ์ระหว่างเส้นในลายนั้น เราสามารถจะสรุปออกมาได้เป็นสองส่วน คือส่วนที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างเส้นที่เป็นส่วนย่อย เส้นเหล่านี้จะมีลักษณะค่อนข้างจะเท่าเทียม และสมดุลย์กัน คือมีทั้งความเหมือนและความต่างกันที่สามารถประสานสอดคล้องกันได้ อีกส่วนหนึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเส้นย่อยๆกับโครงใหญ่ที่อาจจะมองไม่เห็น ในส่วนนี้โครงใหญ่จะเป็นสิ่งที่ควบคุม กำกับ เส้นย่อยๆ โดยอาจจะอนุญาตให้มีความหลากหลายได้ แต่เป็นความหลากหลายที่จะล้าจากโครงใหญ่ออกไป

ไม่ได้ เส้นย่อยๆจึงไม่สามารถจะทำท่ายโครงสร้างใหญ่ได้อย่างจริงจัง ภาษาเช่นนี้เปิดโอกาสให้ช่างได้ใช้ความเป็นตัวของตัวเอง ในการเขียนส่วนที่เป็นส่วนย่อย เราสามารถมองเห็นได้ว่าฝีมือของช่างแต่ละคน นั้น มีความเป็นเอกลักษณ์ของตนเองอย่างชัดเจน เราอาจจะสามารถแยกผลงานของพระอาจารย์ภาค ออกจากครูทองอยู่ และครูคงแป๊ะได้ แต่สิ่งที่เป็นความเฉพาะเหล่านี้อยู่ในระดับของรายละเอียด ในขณะที่ โครงสร้างใหญ่นั้นเป็นสิ่งเดียวกัน ช่างเขียนแต่ละคนจึงมิได้สร้างภาษาใหม่ของตนเอง หากแต่เป็นการ พลิกแพลงภายในกำกับของโครงสร้างเดิม

ด้วยคุณสมบัติดังกล่าวนี้ ภาษาของลายอันเป็นหัวใจของการเขียนรูปตามแบบจิตรกรรมไทย จึง เป็นภาษาที่เน้นการแสดงออกภายใต้กรอบที่มีการกำหนดไว้แล้วบางอย่าง ดังนั้นในทำนองเดียวกันกับ ส่วนที่เป็นการจัดพื้นที่ในรูป ไวยากรณ์ของลายก็เป็นการจัดระหว่างโครงใหญ่ กับส่วนย่อย ที่มี ฐานะต่างกัน และไม่เท่ากัน จึงเป็นการกล่าวถึงความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันในอีกระดับหนึ่ง แต่เป็น ระดับที่เป็นนามธรรมกว่า

ในบริบทของสังคมไทยต้นรัตนโกสินทร์โดยรวมนั้น จิตรกรรมเป็นสื่อทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งที่มี ภาษาเฉพาะ และเป็นภาษาที่เอื้อ และสนับสนุนการกล่าวถึงความคิดในการจัดระเบียบทางสังคม ที่มี พื้นฐานอยู่บนความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันของคนในกลุ่มต่างๆ ความคิดพื้นฐานนี้อาจจะปรากฏในสื่อ ทางวัฒนธรรมอื่นๆ เช่นการแสดงอัตราธิบาย ถึงที่มาของความแตกต่างดังที่ปรากฏในวรรณกรรมทาง ศาสนา การระบุฐานะและหน้าที่ของบุคคลตามกฎหมาย ใน นาฏกรรม ดนตรี และศิลปกรรมแขนง ต่างๆที่อยู่ในจาริตของราชสำนัก โดยเฉพาะสื่อทางศิลปกรรมต่างๆที่เกิดในโครงสร้างของสังคมเช่นเดียวกับ จิตรกรรมนั้น น่าจะมีภาษาที่มีลักษณะร่วมกับจิตรกรรมอยู่น้อย หากแต่การเปรียบเทียบสื่อต่างๆ เหล่านี้อย่างสมบูรณ์เป็นเรื่องที่เราจะต้องศึกษาค้นคว้าต่อไปอีก